

Fegyverszüneti ellenőrzés Közép-Európában: béke-előkészítés vagy térfoglalás?

Hetven éve, 1947. február 10-én írták alá és ugyanazon év szeptember 15-én lépett életbe Magyarország és a győztes nagyhatalmak között a második világháborút lezáró párizsi békeszerződés.¹ Németország többi európai háborús szövetségésének – Olaszországnak, Romániának, Bulgáriának és Finnországnak – a képviselői szintén 1947 februárjában látták el kézjegyükkal a világháborút lezáró és az azt követő európai rendet megalapozó egyezményt. Bár a területi kérdéseket, a jóvátételi ügyeket vagy a háborús bűnösök felelősségre vonásának kötelezettségét véglegesen a békeszerződés rendezte Magyarország és a győztes nagyhatalmak között, az ehhez vezető úgynevezett fegyverszüneti időszak – vagyis az 1945. január 20. és 1947. szeptember 15. között eltelt két és fél év – sok tekintetben meghatározó jelentőségű volt az ország 20. századi történelme szempontjából. Nem volt ez másként a többi vesztes európai csatlósállamban sem: bár az egyes fegyverszüneti szerződések eltérő szerkezetűek és mélységűek voltak,² a fegyveres harcok lezárulta és a végleges béke megkötése közti periódusban majd mindenütt hosszú távú elkötelezettségek, az egyes országok későbbi politikai berendezkedését, gazdasági helyzetét és a kialakuló új, kétpólusú világrendben elfoglalandó helyét alapvetően érintő döntések születtek. Ezen döntések érvényre juttatásában meghatározó szerepet kaptak a fegyverszüneti egyezmények alapján széleskörű felhatalmazásban részesült ellenőrző szervek, amelyek közvetve vagy közvetlenül saját kormányaiknak az adott megszállt országgal szembeni katonai és politikai érdekeltségeit is érvényesítették. Ez természetesen fakadt az őket létrehozó katonai, gazdasági és politikai szándékokból, az egyes ellenőrző bizottságok működésében ugyanakkor – minden kölcsönösség ellenére – érdemi eltérések is tapasztalhatók.

A fegyverszüneti egyezmények szövegezésében és megkötésük körülményeiben nyilvánvalóan megmutatkoztak már a szövetségeselek háború alatti és utáni stratégiai és politikai szempontjai is. A háború menetében bekövetkezett fordulat évére, 1943-ra Washingtonban, Londonban és Moszkvában is körvonalazódtak már a háború utáni új békerend alapjai. Az ezekkel kapcsolatos tervezések során mindhárom szövetséges nagyhatalom elképzeléseiben hasonló, de mint később kiderült, egymásnak ellentmondó szempontok is érvényesültek. A katonai tapasztalatok alapján mindhárom országban egy újabb háború kirobbanását kívánták megelőzni, és a nemzetközi biztonság nagyobb garanciáit szerették volna érvényre juttatni. A világháború alatti

¹ Lásd erre vonatkozóan: ROMSICS Ignác (2006): *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest, Osiris.

² Az olasz vagy a bolgár fegyverszüneti egyezmény például nem állapít meg konkrét jóvátételi kötelezettséget, míg a magyar, a román és a finn igen, de az egyes ellenőrző mechanizmusok működését is eltérően szabályozták a fegyverszüneti egyezmények.

kényszerű katonai szövetséget ezért valamilyen formában mindhárom nagyhatalom fenn kívánta tartani a béke időszakában is, emiatt keresték, és részben meg is találták az együttműködés új formáit. Ezek elsősorban az Egyesült Nemzetek Szervezetében, valamint a nemzetközi pénzügyi szervek, a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap létrehozásában testesültek meg. A Foreign Office béke-előkészítő műhelyeiben már az 1943. januári casablancai értekezlettel egy időben kidolgozták azt a háború utáni európai rendezési tervet (*United Nations Commission for Armistice and Post-Armistice Problems in Europe*), amelynek célja a Szovjetunióval való háborús szövetség fenn-tartása volt a békeidőszakban. Ennek a tervnek – csakúgy mint a brit külpolitikai tervezés későbbi stratégiai elképzeléseinek – az alapja az volt, hogy a háború utáni európai rendezésben a nagyhatalmak egyenlő részvételét és a fegyverszüneti feltételeket ellenőrző paritásos testületek felállítását már azelőtt fogadja el az Egyesült Államok és a Szovjetunió is, mielőtt a katonai helyzet tényleges alakulása kész helyzetbe hozná a leendő megszálló hatalmat. A szigorú egyenjogúság és paritás elveire épült az 1943 májusában a háborús kabinet elé terjesztett rendezési terv is, amely egyebek mellett egységes fegyverszüneti okmányok elfogadtatását, össz-szövetségi főparancsnokság alatt működő egységes katonai irányítás kialakítását, az Egyesült Nemzetek keretében működő háromoldalú Európai Bizottság és ez alá rendelt paritásos fegyverszüneti bizottságok felállítását kezdeményezte.³ London az együttműködés és az egyenjogú cselekvés formáinak és intézményeinek létrehozásával nyilvánvalóan meg kívánta előzni, hogy a Szovjetunió az általa megszállt területekre rákényszeríthesse politikai akaratát és akár saját társadalmi berendezkedését, s ezzel Európa ismét végzetesen kettészakadjon. A Foreign Office mindemellett természetesen a szárazföldi hadviselésben tapasztalható alárendelt brit szerepet is igyekezett ellensúlyozni a felszabadított Európában várhatóan bekövetkező szovjet dominanciával szemben, és a lehetséges mértékig megőrizni a nyugati befolyást azokon a területeken is, amelyek előreláthatólag a Szovjetunió megszállása alá kerülnek.

A világháború tapasztalataiból azonban az új nemzetközi együttműködés szükségességén kívül Londonban, de főleg Moszkvában egyéb következtetéseket is levontak, és ezek a következtetések alapvetően írták felül a béke-előkészítés fent jelzett brit alapelveit. A két európai nagyhatalom az országok stratégiai biztonságát a hatalmi egyensúlyok és befolyási övezetek hagyományos gyakorlatának megfelelő kialakításával is biztosítani igyekezett. Ezeket az elveket a hivatalos amerikai külpolitika elvetette ugyan, de a katonai felelősségvállalás határainak határozott meghúzásával a gyakorlatban meglehetősen hasonló szempontokat érvényesített.⁴

A Szovjetunióban mint a legnagyobb vérvesztéséget szenvedett országban egyértelműen felerősödött az a stratégiai szempont, amely az ország katonai biztonságát csak egy szövetséges, de legalábbis nem ellenséges országok alkotta övezet, egyfajta fordított

³ Lásd: FÜLÖP Mihály (2005): Az Európai Tanácsadó Bizottság (1943–1945). A genezis és az olaszországi precedens. *Múltunk*, 50. évf. 2. sz. 4–35.

⁴ Lásd ezzel kapcsolatban: Geir LUNDESTAD (1978): *The American Non-policy Towards Eastern Europe, 1943–1947*. Oslo, Universitetsforlaget. 76.

cordon sanitaire kialakításában vélte megtalálni.⁵ A szovjet külpolitika ezen törekvése 1943 után már találkozott a hagyományos európai és tengeri érdekeltségeit megvédeni törekvő brit állásponttal, amelynek következtében mindkét fél hajlandó volt kölcsönösen elismerni a másik biztonsági igényeit és gazdasági érdekeltségeit Európában. Churchill és Sztálin egyaránt számolt azzal, hogy a megszálló csapatok meghatározó befolyással fognak rendelkezni a legyőzött országok belpolitikai életét illetően is.⁶ 1944 elejétől fokozatosan beteljesülni látszott tehát Sztálin híressé vált jóslata a háború következményeivel kapcsolatban: „Ez a háború nem olyan, mint a régiek; aki elfoglal egy területet, az arra saját társadalmi rendszerét is rákényszeríti. Mindenki addig terjeszti ki saját rendszerét, ameddig a hadserege eljut. Másként ez nem lehet.”⁷

Az olasz fegyverszüneti mechanizmus

Az első legyőzött tengelyhatalom, Olaszország hagyományosan nyugati érdekszférának számított, és földrajzi fekvése miatt sem tartozott a kiépítendő szovjet biztonsági övezetbe. Az olasz fegyverszüneti feltételek előkészítése és az ellenőrzés intézményrendszerének kialakítása során mind a szovjet, mind az angol és az amerikai fél számára nyilvánvaló volt, hogy az első fegyverszünet szövege és a teljesítés ellenőrzésének mechanizmusa precedenst vagy legalábbis hivatkozási alapot fog teremteni a Szovjetunió számára.⁸

Az olaszországi megszállás katonai stratégiájának kialakításában a nyugati szövetségesek közül meghatározó szerepe az Egyesült Államoknak volt. Az amerikai háborús célok között feltétlen prioritást élvezett Németország mielőbbi legyőzése és az európai háború lezárása, ezért a brit oldalon megfogalmazott politikai megfontolásokat háttérbe szorította a katonai hatékonyság logikája. E logika azonban az oszthatatlan és kizárólagos parancsnoklás elvével járt együtt, amelyben nem jutott tényleges szerep a hadműveletekben részt nem vevő szövetségesnek.⁹ A Szovjetunióval való katonai szövetség

⁵ Ivan MAJSZKIJ (1996): A jövő világ kíváncsú alapelveiről. (Ford. Baráth Magdolna) *Külpolitika*, 13. évf. 3–4. sz. 154–184.

⁶ Markánsan jelenik meg a brit álláspont Churchill 1944. május 31-i, Rooseveltnek küldött táviratában: „Újabban nyugtalanító jelek utalnak rá, hogy a balkáni országok, elsősorban Görögország miatt politikai nézeteltéréseink támadhatnak az oroszokkal. Ezért olyan megegyezést javasoltunk az itteni szovjet nagykövetnek, amelynek értelmében gyakorlatilag a szovjet kormány vinné a prímet a román ügyekben, mi pedig a görög ügyekben, s mindkét kormány segítségére lenne a másiknak az illető országban.” Winston S. CHURCHILL (1989): *A második világháború. II.* Budapest, Európa. 426.

⁷ Milovan DJILAS (1962): *Conversations with Stalin*. New York, Harcourt, Brace & World. 114.

⁸ Mások mellett a korabeli brit külpolitikai stratégia meghatározó személyisége, Gladwyn Jebb, a Foreign Office háború utáni katonai és politikai tervezésért felelős részlegének (Foreign Office Economic and Reconstruction Department) vezetője már az olasz kapituláció előtt is megfogalmazta, hogy az olasz fegyverszünet feltételeinek kialakítása, elfogadtatása és végrehajtásuk ellenőrzése egyértelmű főpróbája lesz a majdani németországi és közép-európai rendezésnek. Lásd: FÜLÖP 2005, 16.

⁹ Az olaszországi fegyverszüneti ellenőrző mechanizmus történetére vonatkozóan lásd: Robert W. KOMER (1950): *Civil Affairs and Military Government in the Mediterranean Theater*. Washington, DC, Department of the Army.

fenntartásának és a háború utáni időkre való kiterjesztésének igénye ugyanakkor politikai „ellentételezés” keresésére sarkallta a nyugati szövetségeseket is. A fenti elvekből született kompromisszumos ellenőrzési rendszer azonban valójában csak formális, megfigyelői szerepet biztosított a szovjet félnek az olaszországi ellenőrzési rendszerben. A fegyverszüneti egyezmény – amelynek megszövegezésébe a szovjet felet egyáltalán nem vonták be – nem tartalmazott utalást a Szovjetunió szövetségesi státuszára, és az ellenőrző bizottságot az angol–amerikai parancsnokság általános alárendeltségébe sorolta. Sztálin 1943. augusztus 23-án kelt, Rooseveltnöknek és Churchill miniszterelnöknek címzett éles hangú táviratában kifogásolta is az eljárást, amelyben a szovjet felet csak utólag értesítették az itáliai fegyverszüneti feltételekkel kapcsolatos tárgyalások eredményéről.¹⁰ Habár a szovjet fél ezt az eljárást és a feltételek elfogadtatását utólag jóváhagyta, sőt 1943 novemberében egy külön jegyzőkönyvben csatlakozott a fegyverszüneti feltételeket Olaszországra kényszerítő nyugati hatalmakhoz is,¹¹ a háború utáni háromoldalú és paritásos Európa-politika – amelyet a Foreign Office sokáig tervezett – ezen a ponton már zátonyra futni látszott.

Az olaszországi szövetséges ellenőrző bizottságban az angol és amerikai katonai vezetés mindvégig pusztán megfigyelői státuszt biztosított a szovjet félnek, a fegyverszüneti feltételek érvényesítésében a végrehajtás minden funkcióját a nyugati szövetségesek gyakorolták. A szovjet képviselő a döntések meghozatalában és utasítások kiadásában nem vehetett részt, de a bizottsági üléseken jelen lehetett, a testület levelezésébe és egyéb irataiba pedig kevés kivételtől eltekintve betekinthezett. Az olasz hivatalos szervekkel és magánszemélyekkel korlátozások nélkül tarthatott fenn kapcsolatot, az aktív háborús zónák kivételével pedig az országban – előzetes bejelentési kötelezettség mellett – szabadon utazhatott. A szovjet képviselő létszámát a megszálló csapatok parancsnoksága igyekezett korlátozni, ezt azonban a szovjet delegátus nem volt hajlandó tudomásul venni.

A Szovjetunióknak kompromisszumként kínált Tanácsadó Bizottság a hozzá fűzött reményeket egyáltalán nem váltotta be. A szövetséges főparancsnok döntési jogköreit ez a testület semmilyen formában nem korlátozhatta, önálló adminisztráció híján csak a Szövetséges (Ellenőrző) Bizottság révén kommunikálhatott az olasz politikai erőkkel, ráadásul a „Három Nagy” mellett helyet kapott a testületben Franciaország, Jugoszlávia és Görögország képviselője is, ezzel is csökkentve a szovjet befolyás mértékét.

A nyugati szövetségesek a tényleges szovjet részvételt az olaszországi fegyverszüneti ellenőrzésben egyrészt az olasz hadjárat mielőbbi lezárása és a nyugat-európai invázióra való gyorsabb felkészülés, másrészt az olasz belpolitikai élet nyugalma érdekében igyekeztek korlátozni. Megjegyzendő, hogy ezt is elsősorban a hadvezetés hatékonysági szempontjai vezérelték, amennyiben a Szovjetunió által támogatott olasz kommunista mozgalom okozta felfordulástól, és ennek következtében a lakosság támogatásának csökkenésétől tartottak. Ezen a területen azonban már kétségkívül megmutatkoztak azok a politikai szempontok is, hogy amerikai és brit részről Olaszországot elsősorban nyugati

¹⁰ *FRUS* (1943). Vol. II. 353–354.

¹¹ *FÜLÖP* 2005, 21.

érdekeltségű területnek tekintették, és ezért is igyekeztek az egyébként hagyományosan erős olasz baloldalt Moszkva támogatásától elzárni.

A megszálló amerikai–brit hadsereg és a fegyverszüneti ellenőrző bizottság Olaszországban kétségkívül számos politikai megfontolást érvényesített és beavatkozott a politikai folyamatokba is,¹² ez a beavatkozás azonban a tényleges katonai műveletek időszakára korlátozódott. E beavatkozások másik fontos jellemzője, hogy szintén a hatékonysági szempontok figyelembevételével elsősorban a politikai változások befagyasztására, s nem végleges eldöntésére törekedtek mindaddig, amíg a hadműveletek le nem zárultak Itáliában.

Az olaszországi hadjárat sikere és különösen Róma 1944. júniusi elfoglalása után a nyugati szövetségesek hatékonysági logikája már egészen más következményekkel járt: ezután már a megszállás terheinek csökkentése érdekében is igyekeztek mielőbb átruházni a lehető legtöbb igazgatási feladatot az olasz kormányra. Mindez egyértelműen tükröződik az úgynevezett Hyde Parki nyilatkozat szellemében végrehajtott adminisztratív könnyítéseken, a SZEK Politikai Szekciójának felszámolásában és szimbolikusan a Szövetséges Ellenőrző Bizottság átkeresztelésében Szövetséges Bizottságra.¹³ A szövetségesek belpolitikai vonatkozású intézkedései ezután már elsősorban a jaltai deklaráció érvényesítésére, a szabad véleménynyilvánítás és a kormányzat szabad megválaszthatóságának biztosítására vonatkoztak. Az aktuális kormányok megalakításában 1944 nyarától a megszálló hatóságok már csak annyiban működtek közre, amennyiben elvárták, hogy minden megalakuló új kabinet kötelezze magát a fegyverszüneti feltételek teljesítésére. (Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy Nagy-Britannia vagy az Egyesült Államok magasabb szinten ne próbálta volna meg érvényesíteni befolyását az olasz belpolitikai életet illetően, ezt azonban nem a megszállás intézményrendszerén keresztül tették.) Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia az említett New York-i nyilatkozat után, 1944 októberének elején elismerte Ivanoe Bonomi olasz kormányát, nem sokkal később pedig Rómában a Tanácsadó Bizottság korábbi képviselőinek, Alexander Kirknek, illetve Sir Noel Charlesnak a vezetésével diplomáciai képviselőt nyitott.¹⁴

Románia fegyverszüneti ellenőrzése

Az angolszász országok megújult olaszországi politikájának, az „olasz New Dealnek” bevezetése idején, 1944 őszén került a Vörös Hadsereg abba a helyzetbe, hogy Romániával, Bulgáriával, Finnországgal és Magyarországgal fegyverszünetet köthessen.

¹² Lásd erről részletesebben: KOMER 1950, III–V., VII–X. fejezet.

¹³ FRUS (1943). Vol. II. 1153. A Hyde Park-i nyilatkozat körülményeiről részletesebben lásd: John LAMBERTON HARPER (2002): *America and the Reconstruction of Italy, 1945–1948*. Cambridge, Cambridge University Press. 27–28.

¹⁴ Alessandro BROGI (2001): *A Question of Self-Esteem: The United States and the Cold War Choices in France and Italy, 1944–1958*. Westport, CT, Greenwood. 54.

Ezen országok közül Románia és Bulgária hagyományosan sem gazdasági, sem kulturális értelemben nem tartozott a nyugati szövetségesek érdekeltségi területei közé. A világháborúban kialakult szovjet biztonsági igény ugyanakkor mindkét országot a kialakítandó szovjet fordított *cordon sanitaire* belső övezetébe sorolta. Ezt az érdekeltségi viszonyt Churchill és Sztálin 1944. októberi százalékos egyezménye szimbolikusan is megfogalmazta.¹⁵ Az egyezmény semmilyen formában nem kötelezte az Egyesült Államokat, Nagy-Britannia és a Szovjetunió azonban a későbbiekben meglehetősen következetesen ragaszkodott érdekszféráik elhatárolásához, különös tekintettel a két balkáni ország és Görögország tekintetében. A fentiek miatt (is) a romániai és a bulgáriai fegyverszüneti egyezmények kialakításában és annak ellenőrzésében a két angolszász nagyhatalom közül az Egyesült Államok vállalt aktívabb részt. Mind Londonban, mind Washingtonban elfogadták ugyanakkor azt, hogy az országot a Vörös Hadsereg fogja megszállni, ebből következően pedig Moszkvának lesz meghatározó szerepe a fegyverszünet feltételeinek kialakításában és érvényre juttatásában csakúgy, ahogy az – ellenkező előjellel – Olaszországban is történt.

A szövetséges ellenőrzés módját a román fegyverszüneti egyezmény az olaszországi minta alapján körvonalazta.¹⁶ Megmutatkozott ez mindenekelőtt abban, hogy közvetlen katonai kormányzás helyett a legyőzött országban alakult átmeneti kormányra bízta a fegyverszüneti feltételek teljesítését. Mintaként szolgált az olasz gyakorlat abban a tekintetben is, hogy a megszállásban részt nem vevő szövetségeseknek a fegyverszüneti ellenőrzésben való közreműködését az egyezmény nem tartalmazta, s az ellenőrző bizottságot a megszálló hadsereg katonai parancsnoksága alá rendelte. Az olaszországihoz hasonló, egyenrangú részvételt biztosító tanácsadó testület felállítására viszont Romániában nem került sor, ahogy Közép-Európában másutt sem. A nyugati delegációk jogosítványaival kapcsolatban Molotov szovjet külügyi népbiztos a fegyverszüneti tárgyalásokon kétséget sem hagyott: „az Ellenőrző Bizottság végrehajtó funkciói a szovjet képviselőket illetik meg, mivel ők rendelkeznek a szükséges végrehajtó mechanizmussal. [...] A bizottság többi képviselőjének a feladata – az olaszországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságban betöltött szovjet szerephez hasonló módon – a kapcsolattartás lesz kormányaik és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság között.”¹⁷ A román fegyverszüneti egyezmény szövegével kapcsolatos tárgyalásokon az Egyesült Államok és Nagy-Britannia két kérdésben próbálta meg érvényesíteni akarátát: a területi kérdések megoldását mindenképpen egy, a háború után összehívandó békekonferencia idejére kívánták halasztani,¹⁸ a Románia által fizetendő jóvátétel összegét pedig szintén később, egy egységes jóvátételi rendszer keretében kívánták csak számszerűsíteni. A szovjet fél azonban ragaszkodott

¹⁵ Lásd ezzel kapcsolatban: VIDA István (1986): Az 1944. októberi Sztálin–Churchill találkozó és Magyarország. *Történelmi Szemle*, 29. évf. 2. sz. 149–164, CHURCHILL 1989, 476.

¹⁶ A román fegyverszüneti egyezmény szövegét lásd: <http://avalon.law.yale.edu/wwii/rumania.asp>, illetve ezzel kapcsolatban: Paul. D. QUINLAN (1977): *Clash over Romania. British and American Policies towards Romania: 1938–1947*. Los Angeles, American Romanian Academy of Arts and Sciences.

¹⁷ *FRUS* (1944). Vol. IV. 230.

¹⁸ A State Department véleménye szerint a szovjet fél által igényelt Besszarábia és Észak-Bukovina helyzetét népszavazás útján, Erdély jövőbeni sorsát pedig a fegyverszüneti megállapodás helyett a békeszerződés(ek) ben kellett volna rendezni. *FRUS* (1944). Vol. IV. 152.

mind a Molotov–Ribbentrop-paktum¹⁹ alapján megszerzett területekhez, mind pedig Románia jóvátételi kötelezettségének egyezménybe foglalásához.

A Romániával kötött fegyverszüneti egyezmény összes, korábban az angolszász tárgyalópartnerek részéről vitatott érdemi pontjában a szovjet álláspont tükröződik: a román határt az 1940. június 28-i szovjet–román egyezmény szerint állítja vissza, kimondja a hat év alatt fizetendő 300 millió dolláros jóvátételi kötelezettséget,²⁰ az ellenséges beállítottságú és ezért betiltandó szervezetek tekintetében kiemeli a Szovjetunióval szembeni propaganda tilalmát, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot pedig a Szövetséges (Szovjet) Főparancsnokság általános irányítása alá helyezi. A SZEB felállításáról rendelkező XVIII. cikk és a függelék vonatkozó pontja sem tesz említést a Bizottság összetételéről és az angol–amerikai részvételről, előbbi mindössze annyit állapít meg, hogy a testületet a „szövetséges hatalmak nevében eljáró Szövetséges (Szovjet) Főparancsnokság” irányítja. A függelék vonatkozó pontja kötelezi még a román kormány szerveket a SZEB minden, a fegyverszüneti egyezményből következő utasításának végrehajtására, illetőleg megállapítja, hogy a bukaresti székhelyű SZEB különböző szekciókat és szervezeteket hoz létre, valamint vidéki megbízottakat küld az ország különböző területeire.

A romániai Szövetséges Ellenőrző Bizottság tevékenységéről az eredeti orosz levéltári dokumentumok hiányában csak közvetett, román és nyugati források alapján alkothatunk képet. Még ma is némiképp hasonló helyzetben vagyunk, mint Schuyler dandártábornok,²¹ az amerikai SZEB-delegáció vezetője 1947 októberében. A misszióvezető ekkor kelt összegző jelentésében ugyanis leszögezi: kísérletet sem tehet a SZEB működésének átfogó ismertetésére, mivel romániai jelenlétük két és fél éves időtartama alatt – minden tiltakozásuk ellenére – soha sem voltak kellően informálva a bizottság alapvető tevékenységéről sem.²²

Az angol és amerikai katonai missziók vezetői megérkezésük pillanatában szembeültek jelenlétük elsődleges céljának, országaik gazdasági érdekeltségei biztosításának nehézségeivel, egyúttal pedig bemutatkozó látogatásán Schuyler mindjárt

¹⁹ Lásd a Függelék 2. sz. térképét: Molotov–Ribbentrop-paktum 1939. augusztus 23.

²⁰ A szovjet kormány a konkrét jóvátételi összegnek a fegyverszüneti egyezményben történt meghatározása után tovább növelte a kötelezettségek terheit azáltal, hogy 1944. november végén közölte a román (és a finn) kormányval, hogy a különböző áruféleségekben teljesítendő jóvátételt 1938-as, illetve 1939-es árfolyamon számolja el. *FRUS* (1944). Vol. IV. 262.

²¹ A diplomáciai tapasztalatokkal és helyismerettel sem rendelkező, kinevezésekor éppen egy texasi katonai kiképzőiskolát vezető tábornok visszaemlékezéseiben felidézi: a háború vége felé a szövetséges erők uralták Nyugat-Európa légterét, így légvédelmi tisztekre egyre kevésbé volt már szükség. Kinevezéséig Romániáról mindössze annyit tudott, amennyit a háborús híradásokból kiolvashatott: az ország részvételét a Szovjetunió elleni hadjáratban, majd 1944-es katonai összeomlását és a fegyverszünet megkötését. Cortland V. R. SCHUYLER (1982): *The View from Romania*. In Thomas T. HAMMOND szerk.: *Witnesses to the Origins of the Cold War*. Seattle, University of Washington Press. 124.

²² *Final Report of the United States Military Representation on the Allied Control Commission for Rumania*. (A továbbiakban: *Final Report...*), NARA, RG 319 Records of the Army Staff, Publications („P”) Files, 1946–1951. Box 1284.

éles vitába is keveredhetett Vinogradov²³ elnökhelyetttessel. Az amerikai delegáció ugyanis már Bukarestbe érkezésének másnapján, 1944. november 26-án hírt kapott arról, hogy orosz csapatok hatoltak be Ploiestiben egy amerikai tulajdonú olajtársaság (Romano-Americana) épületeibe és megkezdték a csővezetékek és egyéb felszerelések elszállítását. A szovjet részről hadizsákmánynak tekintett felszerelések ügyében a delegációvezetők szintjén nem sikerült egyezségekre jutni, Vinogradov pedig nem volt hajlandó a SZEБ napirendjére tűzni a kérdést. Pedig az amerikai olajipari érdekeltségek korántsem voltak elhanyagolhatóak: a világháború előtt Románia olajtermelésének 13%-a amerikai ellenőrzés alatt állt.²⁴ Mivel a kérdésben a SZEБ szintjén nem sikerült egyezségekre jutni, a következő év tavaszán az amerikai külügyminisztérium által delegált szakértő csatlakozott a romániai diplomáciai misszióhoz, azonban eredményeket – több hónapos tárgyalássorozat után – neki sem sikerült elérni. Az egyes romániai olajtársaságokban – Astra Romana, Stela Romana – szintén érdekelt Nagy-Britannia még határozottabban próbált fellépni Moszkvában a berendezések leszerelése ellen. Visinszkij az angolszász diplomaták tiltakozására kifejtette kormánya azon álláspontját, amely szerint valójában német tulajdonról volt szó, ez az állítás azonban teljes mértékben ellentmondott a romániai SZEБ brit misszióján keresztül beszerzett információknak.²⁵ Végeredményben a nyugati SZEБ-missziók felemás eredményeket értek el a brit és amerikai tulajdonok és érdekeltségek védelmében: számos esetben teljesen eredménytelenek maradtak a tiltakozások, legtöbb esetben pedig csak hosszas tárgyalások és akár több éves halasztás után sikerült többé-kevésbé helyreállítani a nyugati érdekeltségeket. A helyzet megoldására létrehozott kétoldalú bizottságok tevékenysége végeredményben alig hozott eredményt, a szovjet gazdasági befolyás pedig az olajérdekeltségek megszerzésével tovább erősödött.²⁶ Mindennek dokumentálására az amerikai delegáció vezetője a békeszerződés ratifikálása alkalmával – tehát a Bizottság tevékenységének megszűnésekor – tételes jegyzékben rögzítette a megoldatlan amerikai tulajdonjogi sérelmeket.²⁷

1945. januárjában a Bukarestbe küldött amerikai és a brit SZEБ-misszió először szembesült azzal a – később Bulgáriában és Magyarországon is általánossá lett – gyakorlattal, amely szerint az orosz fél a szövetségesekkel való előzetes konzultáció vagy tájékoztatás nélkül adott ki a bizottság nevében utasításokat a román kormányzatnak számára. Mindez pedig ekkor nem kisebb horderejű kérdésben történt, mint a romániai németek szovjet munkatáborokba hurcolásának épp megkezdődött processzusa. 1945. január elején a SZEБ amerikai missziója román forrásokból értesült arról,²⁸ hogy a német származású – elsősorban szász és sváb – román állampolgárok közül a 17–45 év közötti férfiakat és a 18–30 év közötti nőket szovjet munkatáborokba

²³ Vinogradov, Vlagyiszlav Petrovics altábornagy (1899–1962), szovjet katonai parancsnok. 1944 őszétől a romániai SZEБ elnökhelyettese, törzsfőnök.

²⁴ LUNDESTAD 1978, 229.

²⁵ *FRUS* (1944). Vol. IV. 254–256.

²⁶ LUNDESTAD 1978, 237, *FRUS* (1945). Vol. V. 657–658, 660–661.

²⁷ *Final Report...*

²⁸ Uo.

szállítják.²⁹ Mivel a SZEB szintjén megoldást nem sikerült találni a németek deportálásának kérdésére, Schuyler a War Departmenthez terjesztette fel a kérdést, de a kitelepítéseket az elkövetkező három hétben sem sikerült leállíttatni. 1947 végéig, a békeszerződés életbelépéséig a munkatáborba szállított romániai németek közül alig pár ezren tértek haza Romániába.³⁰

Hasonlóan eredménytelen volt a brit és az amerikai delegációk tiltakozása 1945 első hónapjaiban a román belpolitikai élet szovjetizálása ellen. A Moszkvából hazatért Gheorghiu-Dej³¹ egy baloldali kormányátalakítás érdekében fejtett ki nyomást a Rădescu-kormányra³² és az uralkodóra azzal érvelve, hogy „moszkvai benyomásai alapján” egy baloldali kormány könnyebben elérhetné Románia társhadviselői (co-belligerent) státuszát, a román hadifoglyok hazaengedését, Észak-Erdély visszaszerzését és a Szovjetunió gazdasági segítségét.³³ A kormánybuktatást és Petru Groza³⁴ hatalomra juttatását végül a február végén Bukarestbe látogató Visinszkij szovjet külügyminiszter-helyettes erőszakolta ki, aki pár napos nyomásgyakorlás után³⁵ ultimátumban közölte Mihály királlyal: a Szovjetunió Petru Groza kormányfői kinevezését támogatja.³⁶ Visinszkij „kormányváltó napjaiban” az angol és amerikai SZEB-képviselők sem vele, sem Vinogradovval, sem pedig Vasziljev személyzeti főnökkel nem tudtak kapcsolatba lépni, a SZEB szovjet vezetése pedig később sem volt hajlandó napi-rendre tűzni a kérdést.³⁷ Összességében a belpolitikai krízis mesterséges gerjesztése, a Rădescu-kabinet leplezetlenül erőszakos eltávolítása, és Groza nem kevésbé nyers hatalomra juttatása a jaltai deklarációra való hivatkozásokon és ismétlődő tiltakozásokon kívül nem készítette komolyabb ellenlépésekre a nyugati diplomátákat. Mindez mélyen gyökerezett az 1944. októberi Churchill–Sztálin-egyezményben, amelyhez

²⁹ A Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottsága 1944 decemberében rendelte el a magyarországi, romániai, bulgáriai, jugoszláviai és csehszlovákiai munkaképes felnőtt korú német lakosság munkatáborba szállítását. A dokumentumot közli: VIDA István (2005): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június. Dokumentumok*. Budapest, Gondolat. 65–67.

³⁰ Szovjet források szerint Romániából összesen 80 103 főt internáltak 1945 februárjáig. VIDA 2005, 100. Más források szerint 75 ezer német nemzetiségű román állampolgárt szállítottak a Szovjetunióba 1945 elején, ahonnan mintegy 10 ezren nem tértek haza. Lásd erre vonatkozóan: STARK Tamás (2004): Népeségmozgás Közép-Kelet-Európában. *História*, 26. évf. 5. sz. 3–12. A kitelepítettek és a Romániába visszatértek létszáma közti ellentmondás oka elsősorban az, hogy később sokan kerültek Németország szovjet meg szállási övezetébe is, ahonnan már nem tér(het)tek haza Romániába.

³¹ Gheorghiu-Dej, Gheorghe (1901–1965) román kommunista politikus, a Román Kommunista Párt első titkára (1944–1954, illetve 1955–1965), miniszterelnök (1952–1955).

³² Nicolae Rădescu tábornok 1944. december 6. és 1945. február 28. között irányította a román kormányt.

³³ *FRUS* (1945). Vol. V. 469.

³⁴ Groza, Petru (1884–1958) román politikus, 1920 és 1927 között a Néppárt parlamenti képviselője, 1920–22 között és 1926–27 között miniszter. Az úgynevezett Ekésfront alapítója és elnöke 1933-tól. 1944. december 6-tól a Minisztertanács elnökhelyettese, 1945. március 6-tól 1952. június 2-ig miniszterelnök. 1952-től haláláig a nagy Nemzetgyűlés elnökségének elnöke.

³⁵ A szovjet külügyminiszter-helyettes heves ajtócsapkodással és kiabálással nyomtatékosított követeléseinek körülményeiről – amelyek kezdetben „csak” a Rădescu-kabinet leváltását és a „népakaratra inkább megfelelő” kormány kinevezését tartalmazták – egyebek mellett Schuyler naplója alapján érzékletes képet fest: QUINLAN 1977, 125.

³⁶ *FRUS* (1945). Vol. V. 492; LUNDESTAD 1978, 231.

³⁷ *Final Report...* 12.

annak informális jellege ellenére is lényegében mindkét oldal szigorúan ragaszkodott. Churchill alig leplezett rezignáltsággal osztotta meg véleményét Roosevelttel 1945. március 8-án – két nappal a Groza-kabinet megalakulása után – a romániai fordulatról. A brit miniszterelnök – elismerve a román kormányváltás erőszakos és megtévesztésen alapuló jellegét³⁸ – kétséget sem hagyott a Románia kontra Görögország alku érvényesítése tekintetében. Ahogy Sztálin minden egyéb meggyőződése ellenére tiszteletben tartotta az egyezményt a görögországi kommunistákkal és az ELASZ-szal³⁹ vívott partizánharcok alatt, úgy Nagy-Britannia sem kívánta törésre vinni a dolgot a román belpolitikai fordulat kapcsán. (A „görög alkura” egyébként a későbbiekben Visinszkij⁴⁰ is előszeretettel hivatkozott a brit képviselőkkel folytatott megbeszélések során.) A romániai helyzettel kapcsolatos amerikai álláspontot ugyanakkor egyéb szempontok is alakították. Geir Lundestad érvelése szerint⁴¹ az amerikai hadvezetés és Roosevelt elnök továbbra is messzemenően előnyben részesítette a katonai eredményesség szempontjait, ezért az európai háború lezárultáig nem is kívánta a szövetségi viszonyt próbára tevő balkáni belpolitikai eseményeket különösképpen forszírozni. Mindezekon túl sokkal többet nyomott a latban egy másik, mind az Egyesült Államok, mind pedig Nagy-Britannia számára nagyságrendekkel fontosabb ország helyzetének rendezése, amelyet azok semmiképp sem akartak a balkáni viták kiélezésével aláásni. Churchill és Roosevelt korabeli üzenetváltásaik tanúsága szerint teljes mértékben egyetértettek abban, hogy a Balkánon kialakult helyzet minden szempontból ellentmond a jaltai alapelveknek, ugyanakkor semmiképp sem akarták a Lengyelország körüli vitákat megzavarni Románia (vagy Bulgária) kérdésének (túl)hangsúlyozásával. A potsdami konferencia határozata alapján Moszkva 1945. augusztus 6-án elismerte a Groza-kormányt, ezt a lépést azonban ugyancsak a potsdami határozatokra, nevezetesen a kormányok nem reprezentatív jellegére való hivatkozással nem követte a nyugati elismerés. Az 1945 tavaszi állásponthoz képest kezdeményezőbbnek és elszántabbnak mutakozó amerikai külpolitika bátorítólag hatott a román kormányt folyamatosan opponáló királyra és a nem baloldali pártok vezetőire, nem elhanyagolható módon járulva hozzá ezzel az 1945. augusztusi válság kirobbanásához. Augusztus 20-án ugyanis Mihály király⁴² – miután megismerte az Egyesült Államok kormányának álláspontját az aktuális romániai kormányról⁴³ – lemondásra szólította fel Petru Grozát. Miután felszólítása eredménytelen maradt, a király tájékoztatta a bukaresti

³⁸ „Az oroszok erővel és félrevezetéssel hatalomra juttattak egy kommunista kisebbséget Romániában. Bennünket meggátolt a tiltakozásban az a tény, hogy Görögország megmentése érdekében Eden és én tavaly októberben Moszkvában elismertük: Románia és Bulgária tekintetében az oroszoknak kell, hogy döntő szava legyen, míg mi irányítjuk a dolgokat Görögországban.” *FRUS* 1945. Vol. V. 505.

³⁹ ELASZ: Ellinikosz Laikosz Apeleftherotikosz Sztratosz, az EAM (Ethnikó Apeleftherotikó Métopo), a kommunista vezetésű görög felszabadítási mozgalom irányítása alatt álló népi felszabadító hadsereg.

⁴⁰ Lásd a Függelék 10. sz. fényképét: Andrej J. Visinszkij szovjet külügyminiszterhelyettes.

⁴¹ LUNDESTAD 1978, 233.

⁴² Lásd a Függelék 11. sz. fényképét: I. Mihály román király és Petru Groza.

⁴³ A Melbourne által tolmácsolt amerikai álláspont szerint a potsdami értekezlet határozata szerint csak elismert, demokratikus kormányokkal lehet megkötni a békeszerződést. Mivel az Egyesült Államok az aktuális kormányt nem tekinti ilyennek, reményét fejezi ki, hogy Románia mielőbb, saját erejéből képes lesz megfelelni ezeknek a feltételeknek. *FRUS* (1945). Vol. V. 566–567.; *Final Report*... 13.

SZEB-missziók vezetőit döntésének okairól. E tájékoztatás birtokában Schuyler – brit támogatással – javaslatot tett Szuszajkovnak arra, hogy a kialakult krízis ügyében teendő lépéseket egy bizottsági ülésen vitassák meg.⁴⁴ Az augusztus 23-án megtartott ülésen Szuszajkov visszautasította a kormány menesztésének szándékát, kifejezve a Szovjet-unió elégedettségét a kormány tevékenységével, egyúttal pedig az angol és az amerikai missziókat tette felelőssé a romániai belpolitikai krízisért.⁴⁵ A brit és az amerikai diplomáciának – fent jelzett gyökerű ellentmondásos viszonyulása következtében – nem sikerült a szovjet támogatást maga mögött tudó Groza-kormányt rászorítani a szabad választások előkészületeire és az alapvető szabadságjogok garantálására sem. Mivel Moszkva nem talált kivetnivalót ebben a gyakorlatban, háromoldalú fellépésről szó sem lehetett, így a nyugati tiltakozások is meddők maradtak 1946 tavaszán és nyarán. Rendre a helyi amerikai képviselők – Burton Y. Berry Bukarestben, George F. Kennan, illetve az új moszkvai nagykövet, Bedell Smith – próbáltak határozottabban fellépni a Groza-kabinet ellenében, de a békeszerződés aláírásának megtagadásán vagy a SZEB-ből való visszavonuláson kívül drasztikusabb intézkedéseket ők sem javasoltak.⁴⁶

Az 1946 novemberi romániai választások előkészületeit a helyi brit és amerikai SZEB-missziók Bukarestben és vidéken is ellenőrizték. Az amerikai misszió vezetőjének, Schuyler tábornoknak a választások előtt négy nappal kelt összefoglalója⁴⁷ szerint az ellenzéki sajtó gyakorlatilag teljes elhallgattatása, az ellenzéki képviselők kampányának akadályoztatása és számos képviselőjelölt letartóztatása, sőt egyesek meggyilkolása, a szavazási listák és szavazólapok manipulálása, a szavazók megfélemlítése, valamint a megszállt erőknek a baloldal számára nyújtott nyílt támogatása ahhoz az eredményhez fog vezetni, hogy a társadalmi támogatottságában 5–10% körüli kormánypárt legalább 70%-os győzelmet fog aratni. A november 19-én tartott – a Nemzeti Demokratikus Front 71,8%-os győzelmével zárult – szavazás után Schuyler összegző jelentésében részletesen feltárta a választási csalások módszereit és eredményét, amelyek elvezettek a „gigantikus csaláshoz, melynek mértékét fel sem tudja fogni, aki nem tartózkodott megfigyelőként a helyszínen”.⁴⁸ Miközben a román belpolitikai életben véglegessé vált a baloldali fordulat, és fokozódott az ellenzéki politikusok és szervezetek üldözése, a Truman-adminisztráció nem támogatott semmilyen kockázatos lépést Románia ügyében. Az USA 1947 júniusában ratifikálta a békeszerződéseket, annak szeptemberi életbelépésével pedig megszűnt a szövetséges ellenőrzés Romániában. Az USA júliusban teljes szintre emelte diplomáciai kapcsolatait az újjászervezett Groza-kabinettel. Kilenc nappal korábban a legbefolyásosabb ellenzéki politikust, Iuliu Maniut letartóztatták, augusztusban feloszlatták a Nemzeti Parasztpártot, novemberben Maniut életfogytiglani börtönre ítélték.

⁴⁴ *FRUS* (1945). Vol. V. 577–578.

⁴⁵ *Final Report...* 14.

⁴⁶ LUNDESTAD 1978, 250.

⁴⁷ *Final Report...* 15.

⁴⁸ Uo. 17.

A fordított cordon sanitaire másik kulcspontja: Bulgária

Bulgária helyzetét több tényező is lényegesen megkülönböztette Románia vagy Magyarország világháború alatt betöltött szerepétől. Sajátos szövetségi viszonyban állt a náci Németországgal,⁴⁹ a háború alatti keleti semlegességben is megmutatkoztak a hagyományosan erős orosz–bolgár kapcsolatok, ráadásul a közép-európai német csatlósállamok közül egyedül Bulgáriának volt közvetlen konfliktushelyzete egy angolszász nagyhatalom érdekszférájával.⁵⁰ Churchill miniszterelnök ráadásul személyesen az 1913-as második balkáni háború óta erőteljes bolgárellenes érzelmeket is táplált.⁵¹ Mivel Nagy-Britannia Görögország révén közvetlenebbül volt érintett a bolgár, mint a román ügyekben, a fegyverszüneti tárgyalásokon is érvényesíteni kívánta ezen érdekeltségét.⁵² A bolgár fegyverszünet előkészítése során – a közvetlenebb szovjet érdekeltségek elismerése mellett is – határozottabb érdekérvényesítő álláspontra készítette az angol és az amerikai felet az a morális tény, hogy a romániai helyzettel szemben Bulgária végső soron egy belső puccs révén, vér nélkül került a Vörös Hadsereg ellenőrzése alá. Ezzel szemben mind az Egyesült Államok (bombázó pilóták és gépek elvesztésével), mind pedig Nagy-Britannia (Görögország védelmében) komolyabb veszteségeket szenvedett a térségben, mint a Szovjetunió.

A román fegyverszüneti ellenőrzési rendszer tapasztalatai alapján az angol és az amerikai diplomácia a Bulgáriával kötendő fegyverszünet esetében már megkísérelt az egyezmény szövegébe is beépíteni garanciákat, amelyek a hangsúlyosabb nyugati részvétel lehetőségét biztosították volna. Mivel Bulgária egészen 1944 szeptemberéig, a szovjet hadüzenetig csak a nyugati hatalmakkal állt hadban, a bolgár fegyverszüneti egyezmény kidolgozásának első szakaszában erre esély is mutatkozott. A nyugati nagyhatalmak kezdték meg a bolgár fegyverszünet előkészítését az Európai Tanácsadó Bizottságban,⁵³ ám a belső viták, de főleg a szovjet fél halogatása miatt végleges szöveget elfogadni nem

⁴⁹ Bulgária ténylegesen „vonakodó csatlósként” vett részt a második világháborúban a németek oldalán: Görögország és Jugoszlávia megszállásában részt vett ugyan, a Szovjetunió ellen azonban nem viselt hadat, s a mintegy 50 ezer fős bulgáriai zsidóság deportálását is megtagadta.

⁵⁰ Az első világháborút lezáró neuilly-i békében elvesztett Nyugat-Trákia az 1941-es határrevízióval került ismét a Nagy-Britannia pártfogását élvező Görögországtól Bulgáriához.

⁵¹ A brit miniszterelnök 1944 augusztusában a londoni Képviselőházban – a maga patetikus stílusában – jelezte, hogy Bulgária, amely az ő életében háromszor is a rossz oldalon viselt hadat, nem sok jóra számíthat majd, amikor a háborúban játszott „alantas és gyáva szerepe”, a jugoszláv és görög néppel szemben elkövetett bűnei a fegyverszüneti tárgyalóasztal teritékére kerülnek. The Prime Minister (Mr. Churchill): War Situation (02 August 1944). *Parliamentary Debates (Hansard)*, HC Deb 02 August 1944, vol 402 cc1484.

⁵² Lord Hood, a Foreign Office Gazdasági és Újjáépítési Osztályának vezetője a tárgyalások során egyértelműen meg is fogalmazta ezt a distinkciót: „A bulgáriai helyzet nem tekinthető párhuzamosnak a romániaiával, ahol Nagy-Britannia hajlandó volt elfogadni, hogy a szovjetek vállalják a megszállás és ellenőrzés teljes felelősségét. A britek jelentős felelősséget kívánnak vállalni Bulgáriában és nincs szándékukban megengedni, hogy a szovjetek uralják a terepet.” Idézi: Michael M. BOLL (1966): *Cold War in the Balkans: American Foreign Policy and the Emergence of Communist Bulgaria, 1943–1947*. Lexington, KY, University Press of Kentucky. 33.

⁵³ Az 1943. októberi moszkvai konferencián létrehozott testület (European Advisory Commission) volt hivatott előkészíteni a tengelyhatalmakkal kötendő fegyverszüneteket.

sikerült mindaddig, amíg a Szovjetunió ürügyet nem talált a Bulgáriával való katonai konfliktus kiprovokálására. Az 1944. szeptember 5-i – a nyugati szövetségesekkel nem egyeztetett – szovjet hadüzenet után viszont a végső fegyverszüneti feltételeket már Bulgária esetében is a Szovjetunió diktálhatta.

A bolgár fegyverszüneti egyezményben több engedményt is sikerült elérnie a nyugati szövetségeseknek, ezek érvényesítésére azonban a későbbiekben nem sok lehetőségük maradt. A bolgár fegyverszüneti periódust két részre osztották, a fegyveres harcok lezárulta után pedig az egyezmény elvileg szélesebb jogköröket biztosított volna az angol és az amerikai misszióknak. A mindkét időszakra garantált szovjet elnökség azonban így is elegendő hatáskört biztosított Moszkva számára bulgáriai politikájának érvényesítésére. Jóvátételi összeg nem került a bolgár egyezménybe, ennek meghatározására csak később, a párizsi konferencián került sor.

Molotov és Eden 1944 októberében megállapodott arról, hogy Németország legyőzéseig a nyugati delegációk érdemben nem vesznek részt a fegyverszüneti ellenőrzésben, s ehhez a nyugati diplomácia sem ragaszkodott.⁵⁴ Ez a megállapodás a későbbiekben mindhárom közép- és délkelet-európai országban érvényesült: az ellenőrző bizottságok tényleges testületi működésüket mindenütt csak 1945 nyaratól gyakorolhatták. A Molotov és Eden között született októberi megállapodás életben maradt a potsdami konferenciáig, s a bulgáriai Szövetséges Ellenőrző Bizottság nem is tartott rendszeres, hivatalos üléseket egészen 1945 szeptemberéig. Addigra azonban Romániában megtörtént már Petru Groza hatalomra juttatása, Bulgáriában pedig a kommunista pártnak a Hazafias Fronton keresztül gyakorolt befolyása meghatározóvá vált.

Bulgáriában a SZEB elnöke Tolbuhin marsall lett, bár ebben a szerepében gyakorlatilag semmilyen tevékenységet nem folytatott. Crane vezérőrnagy például 1946 februárjában arról tájékoztatta a Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsát, hogy maga ugyan tizennégy hónapja állomásozik az amerikai delegáció vezetőjeként Szófiában, de Tolbuhinnal még nem találkozott, holott tudomása szerint a tábornok több alkalommal is járt a bolgár fővárosban.⁵⁵ Crane mindjárt meg is erősíti azt a feltételezést – amely a romániai és a későbbi magyarországi SZEB működési tapasztalatai alapján tudatos gyakorlatnak is tekinthető –, hogy a formális döntéshozói jogkörrel rendelkező vezető látványos tartózkodása a szervezet munkájától a tényleges döntések elodázásának eszköze volt. Ahogy Crane fogalmaz: „az oroszok, ha valamely kérdésre nem akarnak válaszolni, akkor húzzák az időt. Birjuzov, Tolbuhin helyettese házon kívül van, az ő helyettese, Cserepanov nem dönthet, amíg nem konzultált Birjuzovval. Amikor Birjuzov megérkezik, neki Tolbuhinnal kell konzultálnia. Minden további érdeklődésre az a válasz: még nem érkezett döntés Tolbuhintól.”

A három szövetségesen kívül a bulgáriai SZEB-ben nem képviseltette magát más ország, habár Görögország jóvátételi igénye miatt Nagy-Britannia erősen szorgalmazott egy, a magyarországihoz hasonló megoldást. Eszerint egy külön görög jóvátételi delegáció csatlakozhatott volna bulgáriai SZEB-hez, mint a csehszlovák és jugoszláv

⁵⁴ *FRUS* (1945). Vol. IV. 144.

⁵⁵ US DEPARTMENT OF STATE (1946): *Foreign Relations of the United States (FRUS)* 1946. Vol. VI. 68.

misszió Budapesten. Szovjet oldalon a görög igényeket csak formálisan ismerték el a régi-új szövetséggel, Bulgáriával szemben, így Görögország ügyét a SZEB-ben a szovjet és bolgár részről amúgy is bizalmatlansággal kezelt Nagy-Britanniának kellett képviselnie.⁵⁶

Bulgáriában csakúgy, mint Romániában, a helyi amerikai és brit delegációk folyamatosan aktívabb szerepvállalásra próbálták sarkallni saját külügyminisztériumaikat mind a növekvő orosz belpolitikai nyomás ellensúlyozása, mind pedig saját szerepük tisztázása és az ellenőrzési mechanizmus revíziója érdekében. A Foreign Office-t ugyanakkor – annak informális jellege ellenére is – egyértelműen kötötte a százalékos egyezmény. A State Departmentre ugyanez a kötöttség nem vonatkozott ugyan, Stettinius külügyminiszter Barnes ismételt panaszaira válaszolva 1944 karácsonyán mégis inkább türelemre intette a helyi képviselőt végső érvként megállapítva: a bulgáriai események értékelésében az olaszországi hadszíntéren megteremtett precedenst is figyelembe kell venni, habár a két helyzet nem tekinthető teljes mértékben párhuzamosnak.⁵⁷

A bulgáriai SZEB helyzetéről érzékletes képet fest Crane vezérőrnagy 1945 májusi memoranduma.⁵⁸ A SZEB tényleges működésével kapcsolatban az amerikai tábornok különösen azt nehezményezte, hogy a bizottság nevében kiadott utasításokról kizárólag bolgár forrásból értesülhettek az amerikai és brit delegátusok, akiknek presztízsét Crane szerint ezekkel az intézkedésekkel tudatosan kívánták rombolni a kormány és a Szovjetunió rovására. A bulgáriai belpolitikai helyzet kapcsán a memorandum kategorikusan leszögezi: a Szovjetunió gazdaságilag és politikailag is teljes mértékben uralja az országot, sajtó- és szólásszabadság nem létezik, a hadsereg lojalitását kommunista kommisszárok garantálják, mindebben a felelősségben pedig a bolgárok és a külföld szemében a SZEB formális tagjai, az angol és amerikai missziók is kénytelenek osztozni.

A bulgáriai SZEB működése, valamint a háborús szövetségesek 1945. májusi viszonya szempontjából egyaránt jellemző az agrárpárti politikus Dimitrov szökésének esete.⁵⁹ Georgij Mihov Dimitrov bolgár agrárpárti politikus (aki a kommunista Georgij Mihajlovics Dimitrovtól, a Komintern volt főtitkárától való megkülönböztetés okán „Gemeto” néven is ismert) az emigrációból való 1944-es hazatérése után fokozatosan kiszorították a politikai életből, majd a kommunista irányítás alatt álló Hazafias Front kormánya házi őrizetbe helyezte. 1945. május végén Dimitrov letartóztatása elől kalandos úton előbb a brit delegáció vezetőjének, majd az amerikai politikai megbízottnak a villájába menekült, ugyanis Nagy-Britannia nem kínált menedékjogot a politikusnak. A bolgár milícia, értesülvén a szökésről, nem sokkal ezután kordont

⁵⁶ History of the Allied Control Commission Bulgaria. In Michael M. BOLL szerk. (1985): *The American Military Mission in the Allied Control Commission for Bulgaria, 1944–1947. History and Transcripts*. New York, Columbia University Press. 53–55.

⁵⁷ *FRUS* (1944). Vol. III. 509.

⁵⁸ *FRUS* (1945). Vol. IV. 205–207.

⁵⁹ Lásd ezzel kapcsolatban: BOLL 1985, 44–47; *FRUS* (1945). Vol. IV. 220.

vont Barnes⁶⁰ villája köré, egy hamarosan megérkező szovjet katonai egység pedig lezárta a környező utcákat. Az elkövetkező napokban ostromállapothoz közeli helyzet alakult ki az amerikai diplomata háza körül, ahová a brit katonai misszió vezetőjét, sőt az amerikai misszió további katonáit sem engedték be. Az európai háború befejeződésének hónapjában, 1945 májusában olyan helyzet alakult ki tehát Szófiában, hogy a szovjet megszálló csapatok – újként szövetségben a legyőzött állam hatóságaival – kvázi ostrom alatt tartották katonai szövetségesük politikai képviselőjét. Barnes többszöri javaslata a bulgáriai események nyilvánosság elé tárására ezúttal meghallgatásra talált Washingtonban: miután Moszkva közleményt adott ki az ügyről, a State Department is nyilvánosan védelmébe vette Dimitrovot, indirekt módon kritika tárgyává téve a megszálló szovjet hatóságok tevékenységét.⁶¹ Gemeto Dimitrov az egész nyarat az amerikai diplomata villájában töltötte, végül Barnes közvetítésével útlevelet kapott a bolgár hatóságoktól, és szeptember 5-én amerikai katonai kísérettel, egy amerikai katonai repülőgép fedélzetén végleg elhagyta Bulgáriát. (Dimitrov pártbéli társát, Nikola Petkovot⁶² később koholt vádak alapján halálra ítélték és kivégezték, titkárárt pedig Dimitrov szökése után letartóztatták és megkínózták, amibe négy nap után belehalt.)⁶³

A belpolitikai élet szovjetizálását a Bulgáriában különösen aktív amerikai delegáció tevékenysége sem tudta akadályozni, bár egyedülálló módon az 1945 augusztusára kiírt és közös listás alapon megrendezni tervezett választásokat az amerikai fellépés hatására sikerült elhalasztatni.⁶⁴ Habár a novemberig történt halasztás érdemben nem változtatott a választások alapvetően antidemokratikus jellegén,⁶⁵ az amerikai politikai és katonai misszió brit támogatással folytatott aktív és – legalább átmenetileg eredményes – fellépése mindenképpen egyedülálló jellegzetesség a fegyverszüneti ellenőrző bizottságok történetében. Csakúgy, mint az a személyes szerepvállalás, amelyet Barnes mutatott, aki 1947 áprilisában Washingtonba történt hazarendelése után kérvényezte az új amerikai külügyminisztertől, George C. Marshalltól, hogy visszatérhessen Bulgáriába az időközben letartóztatott Nikola Petkov agrárpárti politikus kiszabadítása érdekében, amikor pedig erre nem kapott engedélyt,⁶⁶ tiltakozásul visszavonult a külügyi szolgálatból.⁶⁷

⁶⁰ Barnes, Maynard B. (1897–1970) amerikai diplomata, Balkán-szakértő, 1930–34 között szófiai amerikai konzul, 1944 novemberétől az Egyesült Államok politikai megbízottja Bulgáriában.

⁶¹ LUNDESTAD 1978, 265–266.

⁶² Petkov, Nikola (1893–1947) bolgár agrárpárti politikus, a Bolgár Agrár Nemzeti Unió egyik vezetője. 1947-ben kémkedésért halálra ítélték és kivégezték.

⁶³ Mara Racheva a hivatalos bolgár verzió szerint öngyilkosságot követett el: kiugrott a börtön ablakán. Cyril E. BLACK (1982): *The View from Bulgaria*. In Thomas T. HAMMOND szerk.: *Witnesses to the Origins of the Cold War*. Seattle, University of Washington Press. 77.

⁶⁴ FRUS (1945). Vol. IV. 305.

⁶⁵ A november 18-i választásokat az egyenlőtlen feltételek miatt az ellenzéki pártok bojkottálták, végeredményben pedig a kommunista irányítású Hazafias Front listája 88%-os többséget szerzett.

⁶⁶ A döntés ugyanazon a külügyminisztériumi értekezleten született meg, amelyen az emigrációba kényszerített Nagy Ferenc amerikai beutazását engedélyezték. US DEPARTMENT OF STATE (1947): *Foreign Relations of the United States (FRUS) 1947*. Vol. IV. 163–164.

⁶⁷ BLACK 1982, 89.

Ideiglenes szabadság – Magyarország

A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság működése az eredeti szovjet levéltári források hiánya miatt ugyan még ma is csak részlegesen, de több hazai publikációból is ismerhető,⁶⁸ ezért itt csak a testület tevékenységének legfontosabb jellemzőire utalunk.

Az 1945. január 20-án aláírt magyar fegyverszüneti egyezménynek a szövetséges ellenőrzésre vonatkozó pontjai alapvetően a bolgár mintát követték. Bár az angol és amerikai missziók Magyarországon is csak 1945 nyarától vehettek érdemben részt a bizottság testületi tevékenységében, a szovjet megszálló hatóságok addigra nem próbálták meg Romániához és Bulgáriához hasonlóan véglegesen eldönteni az ország szovjetizálásának kérdését. A nyugati diplomácia Magyarország tekintetében aktívabban is lépett fel, a szovjet szándékok pedig a fegyverszüneti időszak első szakaszában nem voltak olyan határozottak, mint Románia vagy Bulgária esetében. A két tényező együttesen vezetett ahhoz, hogy a hasonló módszereket – a népfrontkormányokban biztosított kommunista befolyás a belügyi tárca megszerzése révén, közös listás választások kikényszerítése, a fegyverszüneti feltételek felhasználása a nem kommunista politikai erők kiszorítására, jobboldali szervezetek betiltása stb. – alkalmazó szovjet megszálló csapatok Magyarországon ekkor még nem érvényesítették teljes mértékben a kommunista hegemoniát. A jóvátétel teljesítése Magyarországon – ahogy Romániában is – a későbbiekben a szovjet gazdasági térhódítás és a nyugati gazdasági érdekeltségek kiszorításának eszközévé vált.

Bukaresttel és Szófiával szemben Budapesten a fegyverszüneti ellenőrző bizottság hasonló eszközökkel, de kevésbé erőszakos módon, és csak fokozatosan készítette elő a kommunista párt hatalomátvételét. Magyarország egy lépéssel kijebb helyezkedett el a Szovjetunió biztonsági övezetében, ez az átmeneti helyzet azonban csak mintegy két évnyi haladékot jelentett számára.

Fegyverszüneti ellenőrzés megszállás nélkül – Finnország

A világháború végén Finnországban felállított Szövetséges Ellenőrző Bizottság helyzete sok tekintetben eltér az olaszországi, romániai, bulgáriai vagy a magyarországi hasonló testületekétől. Ennek elsődleges oka, hogy az egykori német szövetségesek közül egyedül Finnország nem került valamelyik győztes nagyhatalom katonai megszállása alá, aminek következtében helyzete merőben eltért az említett országokétól. Mint korábban jeleztük, az angol–amerikai fél és a Szovjetunió által működtetett SZEK-ek tevékenysége között egyfajta viszonyosság állt fenn, amennyiben több-kevesebb vita árán mindkét oldal elfogadta a másik fél vezette testületek egyoldalú működését

⁶⁸ Lásd például: FEITL István szerk. (2003): *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947*. Budapest, Napvilág; Gergő Bendegúz CSEH szerk. (2000): *Documents of the Meetings of the Allied Control Commission for Hungary*. Budapest, MTA.

cserébe a saját érdekszférájában biztosított döntési szabadságért. A világháborúban Finnország több tekintetben is kívül esett ezen a nagyon is gyakran hivatkozott kölcsönösségen. Finnország második világháborús szerepe ugyan számos rokon vonást mutat Közép-Európa más, később szovjet megszállás alá került és legkésőbb 1947-re a szovjet blokk részévé vált országainak helyzetével, a „finn példa” ugyanakkor mégis egyedi.⁶⁹ Az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktum⁷⁰ a Szovjetunió érdekövezetének nyilvánította Finnországot, csakúgy, mint Kelet-Lengyelországot, a balti államokat⁷¹ és a Romániához tartozó Besszarábiát.⁷² A Szovjetunióknak a paktum titkos jegyzőkönyvében megítélt területek⁷³ megszerzéséért Finnországgal tényleges háborút kellett folytatnia, ami Finnország további sorsának tekintetében döntő jelentőségű tényezőnek bizonyult. A „téli háborúban” elszenvedett finn területi veszteség és a folyamatos szovjet fenyegetettség egy köztes időszak (az úgynevezett *átmeneti béke*) után természetszerűleg sodorta az országot az egy évvel később megindult német támadás oldalára (*folytatólagos háború*).⁷⁴ A háború kezdeti szakaszában a finn hadsereg olyan területeket is elfoglalt Karéliában, amelyek sohasem tartoztak Finnországhoz, ez – és Sztálin követelése – viszont kiváltotta Nagy-Britannia hadüzenetét 1941. december 6-án. Az Egyesült Államok ugyanakkor hagyományosan jó kapcsolatokat ápolt Finnországgal, amelynek háború előtti és alatti politikai berendezkedése és kormányai sokkal inkább megfeleltek az amerikai elvárásoknak, mint az antidemokratikus, vagy egyenesen diktatórikus közép-európai rezsimek. Washingtonban azt sem felejtették el, hogy Finnország még a világgazdasági válság alatt is maradéktalanul és pontosan fizette a korábban felvett amerikai pénzügyi kölcsönöket.⁷⁵ Az Egyesült Államok a világháború alatt igyekezett egyfajta egyensúlyt teremteni és békét közvetíteni a Szovjetunió és Finnország között, ezek a kísérletek azonban nem jártak érdemi eredménnyel.⁷⁶ Az Egyesült Államok tehát nem üzent hadat és a diplomáciai kapcsolatokat is fenntartotta Finnországgal egészen 1944 júniusáig, amikor a szovjet támadás ellen védelmet kereső Ryti finn köztársasági elnök ismét elkötelezte magát a német szövetség mellett, és kizárta a különbéke lehetőségét a Szovjetunióval.⁷⁷ Ez a lépés már elvezetett az amerikai–finn diplomáciai kapcsolatok megszakításához, a romló kétoldalú kapcsolatok azonban a tényleges hadüzenetig ekkor sem jutottak el. A háborús fordulat évében, 1943-ban Finnország

⁶⁹ Lásd ezzel kapcsolatban részletesen: Osmo JUSSILA – Seppo HENTILÄ – Jukka NEVAKIVI szerk. (1999): *From Grand Duchy to Modern State: A Political History of Finland since 1809*. London, C. Hurst & Co. 180–217.

⁷⁰ Lásd a Függelék 2. sz. térképét: Molotov–Ribbentrop-paktum 1939. augusztus 23.

⁷¹ Litvánia az eredeti szerződés értelmében még német érdekszférába tartozott, az egyezmény 1939. augusztusi módosítása után azonban már az ország nagyobb része a szovjet befolyási övezetbe került.

⁷² Lásd a Függelék 4. sz. térképét: Románia határai 1940–1947.

⁷³ Lásd a Függelék 10. sz. térképét: Finnország határai 1940–1947.

⁷⁴ A háború finn megnevezése (jatkosota) is arra utal, hogy Finnország gyakorlatilag a téli háború folytatását vívta a Szovjetunió ellen 1941 és 1944 között.

⁷⁵ Stephen KERTESZ (1956): *The Fate of East Central Europe. Hopes and Failures of American Foreign Policy*. Notre Dame, IN, University of Notre Dame Press. 324–325.

⁷⁶ *FRUS* (1942). Vol. III. 578–579.

⁷⁷ Tuomo POLVINEN (1986): *Between East and West: Finland in International Politics, 1944–1947*. Minneapolis, University of Minnesota Press. 9.

már békét keresett a Szovjetunióval. A nyugati közvetítéssel zajlott béketárgyalások azonban akkor még – elsősorban a súlyos szovjet jóvátételi követelések miatt⁷⁸ – nem vezettek eredményre. Sztálin fegyverletételre akarta kényszeríteni Finnországot, ezért a Vörös Hadsereg a normandiai partraszálláshoz időzítve, 1944. június 9-én átfogó támadást intézett a karéliei szorosban a finn állások ellen. A finn csapatok német segítséggel nagyjából azon a vonalon tudták megállítani az ismételten hatalmas, mintegy hatszoros erőfölényben lévő Vörös Hadsereget 1944 júliusában, amelyet a téli háború végén elfoglaltak. Az elszánt küzdelem, amely 1944 nyarán ismét feltartóztatta a Vörös Hadsereget, csakúgy, mint a téli háborúban, ismét területi veszteségekkel járt Finnország számára. Ez a veszteség ugyanakkor, szintén az előző háborúhoz hasonlóan létfontosságú időnyereséget jelentett. 1944 nyarára ugyanis Sztálin figyelme már Lengyelország és Dél-Kelet-Európa felé fordult, így a finn hadszíntér másodlagos jelentőségűvé süllyedt a Franciaországban és Olaszországban is jelen lévő angol–amerikai haderővel folytatott európai „versenyfutásban”. Mindez szintén döntő mértékben hozzájárult Finnország megszállásának elmaradásához, ezáltal pedig a szovjet blokkon kívül maradásához is.

A finn fegyverszüneti egyezményt 1944. szeptember 19-én írta alá szovjet részről Andrej Alekszandrovics Zsdanov, aki a finnországi SZEZB elnöke is lett. Az egyezmény a moszkvai békében meghatározott határokat juttatta ismét érvényre, kiegészítve a Petsamo-vidék átadásával és a Porkkala-félsziget 50 évre – katonai támaszpont céljára – történő bérbeadásával. Finnországnak a korábban Moszkva által követelt 600 millió dolláros jóvátétel helyett 300 millió kártérítési kötelezettséget írtak elő, azonban az átadás során érvényes forgalmi értéken számítva és a hadisarcként elszállított áruk értékét is beleértve a finn jóvátétel így is mintegy 570 millió dolláros összeget tett ki.⁷⁹ A fegyverszünet értelmében a finn hadsereget két és fél hónap alatt le kellett szerelni, ismét engedélyezni kellett a betiltott baloldali szervezetek működését, ezenkívül a politikai foglyok szabadon bocsátása, hadifogolycseré, a háborús bűnösök elítélésében való közreműködés és a politikai és társadalmi élet demokratizálását célzó intézkedések is részét képezték az egyezménynek.

A finn fegyverszünetnek a Szövetséges Ellenőrző Bizottságra vonatkozó 22. pontja az egy héttel korábban megkötött román egyezményt idézi: mindenféle időbeli korlátozás nélkül a szovjet főparancsnokság általános irányítása alá helyezi a bizottságot, sőt a függelék egyenesen a szovjet főparancsnokság egy szerveként határozza meg a testületet. Más nemzetek képviselőit a finnországi SZEZB-ben az egyezmény nem is említi.

Zsdanov korábbi tevékenysége nem kevés aggodalomra adott okot a finnek körében. Leningrád védelmének egykori irányítója, akit abban az időben sokan Sztálin lehetséges utódjának tekintettek, erős ellenérzéseket táplált a szerinte a megállapított jóvátétel összegénél sokkal komolyabb háborús károkat okozó finnekkel szemben. Ráadásul

⁷⁸ A Finnországra kirovandó jóvátételi kötelezettségek súlyos mértékét már Churchill is megkérdőjelezte a teheráni konferencia idején. Ekkor a szovjet javaslat még nem konkrét összeget határozott meg, hanem a Szovjetunióknak okozott háborús károk 50%-os megtérítését indítványozta öt-nyolc év alatt. *FRUS* (1943). The Conferences at Cairo and Tehran. 590–591., 848., 865.

⁷⁹ Eino JUTIKALLA – Kauko PIRINEN (2004): *Finnország történelme*. Budapest, Kairosz. 350.

Finnországban is közsímet volt, hogy 1940 nyarán Zsdanov vezényelte le az Észtországot a Szovjetunióhoz csatoló baloldali fordulatot. A szovjet politikus azonban korántsem Sztálin tekintélyes bizalmasaként, sokkal inkább a Kremlben folyó hatalmi harcok veszteseként, Molotov, Berija és Malenkov száműzöttjeként érkezett Helsinkibe.⁸⁰ A politikai befolyását fokozatosan elvesztő, de – vagy éppen ezért – a moszkvai belpolitikai csatározásokban aktívan részt válláló Zsdanov egyre gyakrabban és egyre hosszabb időre volt kénytelen hazautazni, majd 1945 decemberétől végleg ott maradni. Ez a tényező – amely, mint láttuk, éppen fordított előjelű hatást ért el Romániában, Bulgáriában vagy Magyarországon – szerencsésnek bizonyult Finnország esetében. Itt ugyanis helyettese, Grigorij Szavonenkov korántsem tudott oly mértékű tekintélyre szert tenni, mint maga Zsdanov, s a SZEB elnökének távolléte inkább enyhítette az ellenőrző bizottságnak a finn belpolitikai életre gyakorolt befolyását.

A mintegy 300 fős (köztük 20 brit) finnországi SZEB ugyanakkor a romániai, bulgáriai és magyarországi helyzethez nagyon hasonló módszereket alkalmazott a finn belpolitikai élet „demokratizálása” érdekében. Bár a közel 400 jobboldali szervezet betiltásával a finn kormány igyekezett elébe menni a SZEB elvárásainak, Zsdanov követelésére kellett a paramilitáris Fehér Gárdát vagy védőrséget (*Suojeluskunta*), a tábort kórházi ellátást szolgáló Lotta Svärd szervezetet, vagy az önségélyező Bajtársi Szövetséget is felszámolni 1944 végén.

A politikai életnek a korábbi jobboldali mozgalmakkal, szervezetekkel kompromittálódott politikusoktól való megtisztítását célzó mozgalom élére maga Paasikivi miniszterelnök állt, Zsdanov és a SZEB ugyanakkor közvetlenül meghatározta a letartóztatandó személyek körét. Ennél is messzebb ment Yrjö Leino kommunista belügyminiszter 1945 áprilisában, amikor Zsdanov listája alapján titokban elfogatott, és ítélet nélkül a Szovjetunióba deportáltatott 20 oroszországi születésű emigránst. (Ez az eset vezetett 3 évvel később Yrjö Leino bukásához is.)

A háborús főbűnösök elítélésében a SZEB odáig ment, hogy az 1946 februárjában hozott ítéletek kihirdetését megtiltotta (az ítéletek egyébként nemzetközi összehasonlításban valóban alacsonynak számítottak, amit Foreign Office is kifogásolt), és a büntetés minimális mértékét maga Zsdanov határozta meg. (Végeredményben az 1946. február 21-én meghozott döntés a háborús köztársasági elnököt, Rytit 10 év kényszermunkára, a korszak más vezető politikusait 2–6 évre ítélte.)⁸¹

A finn igazságszolgáltatás menetében 1947 januárjában is beavatkozott a SZEB: ekkor egy, a világháború végén felállított földalatti ellenállási mozgalom felgöngyölítésében, és közel 1600 ítélet meghozatalában segédkezett a bizottság. Ezt az ügyet próbálta a finn kommunista párt a reakcióval való leszámolásra és a hadsereg megtisztítására felhasználni, amihez a SZEB tanácsadói és a finn kormányra gyakorolt nyomással járult hozzá. A nagy horderejű ellenállási mozgalom felgöngyölítése és az ügyben

⁸⁰ Jukka NEVAKIVI (1995): *Ždanov Suomessa – Miksi meitä ei neuvostoliittolaistettu?* [Zsdanov Finnországban – Miért nem szovjetizáltattunk?]. Helsinki, Otava; ismerteti RICHLY Gábor (1997): Zsdanov másik arca. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Finnországban 1944–1948. *Századok*, 131. évf. 2. sz. 489–498.

⁸¹ JUSSILA–HENTILÄ–NEVAKIVI 1999, 228.

született szintén enyhének tekinthető ítéletek (fél évtől 5 évig terjedő kényszermunka 10 vádlott esetében) azonban viszonylag visszafogott reakciókat váltott ki a SZEB és Moszkva részéről.

A finn és a közép-európai helyzet párhuzamosságainak másik jellemző példája, hogy 1945 után a finn kommunisták is a népfrontkormányok Moszkva által támogatott politikáját követték: a finn kommunista párt a „haladó pártokkal”, a szociáldemokratákkal és a Vidékiek Szövetségével lépett koalícióra, s ily módon kísérelte meg befolyását tényleges társadalmi támogatottságához képest⁸² jelentős mértékben növelni.⁸³ Mivel azonban az úgynevezett veszélyes években alapvetően szabad választásokat tartottak, ez a népfrontpolitika nem vezetett egypártrendszer kialakulásához.

A fenti példák jól érzékeltetik, hogy 1945 és 1947 között a finnországi belpolitikai élet alakulása, valamint az ottani SZEB tevékenysége számos rokon vonást mutat a közép- és délkelet-európai országok helyzetével. A belpolitikai élet kulcspozícióit (Belügyminisztérium, államvédelmi szervek) itt is hamar sikerült megszereznie a kommunista pártnak, amely a fegyverszüneti egyezménynek a társadalmi élet demokratizálásával és a háborús bűnösök elítélésével kapcsolatos rendelkezéseit a SZEB támogatásával próbálta meg egyúttal belpolitikai fegyverként is használni. A fenti tényezők ugyanakkor nem vezettek az ország szovjetizálásához, aminek számos részösszetevőjét tárják fel a moszkvai levéltári forrásokon alapuló kutatások.⁸⁴ A finn belpolitikai élet alakulásának döntő tényezője minden bizonnyal az volt, hogy az ország elkerülte a Vörös Hadsereg megszállását. A téli háború vagy a folytatólagos háború során megnyilvánult elsőprő függetlenségi vágy és szervezethez pedig eleve valószínűtlenné tett egy sztálinista fordulat külső beavatkozás nélküli bekövetkeztét.

Arra pedig, hogy végeredményben miért nem szállta meg katonailag a Szovjetunió Finnországot is, ismételten csak több tényező együttes hatását említhetjük. Egyfelől a világháborúban két alkalommal is megtapasztalhatta a Szovjetunió a finn ellenállás mértékét (ismeretes, hogy Sztálin a katonai erőt mindenek előtt respektálta), és nem kívántak a háború végén egy újabb elhúzódó csatározást vállalni. Ráadásul az 1944 nyarán a finn fronton beállt nyugvópont kedvező időpontnak is bizonyult Finnország szempontjából, hiszen ekkor már a szovjet hadsereget Közép-Európa és Berlin mielőbbi elfoglalása vezérelte. Ennek bekövetkezte után viszont már a Finnországgal kinyilvánítottan szimpatizáló Egyesült Államok és a skandináv államok reakciójával is számolnia kellett volna Sztálinnak egy esetleges újabb finn háború kirobbantása esetén. Finnország szovjetizálásának elmaradásához ugyanakkor minden bizonnyal hozzájárultak az erős demokratikus finn hagyományok, az 1944 és 1947 közötti időszak tekintélyes politikai személyiségeinek (Mannerheimnek és Paasikivinek) eredményesen egyensúlyozó politikája és a finn kommunista mozgalom gyengesége is. A finn belpolitikai élet demokratikus hagyományainak köszönhető az is, hogy

⁸² Ez a támogatottság egyébként a világháború után nem volt alacsony: az 1945-ös választáson 49 helyet szereztek a 200 fős törvényhozásban, 3 évvel később pedig 38-at. D. G. KIRBY (1980): *Finland in the Twentieth Century*. Minneapolis, University of Minnesota Press. 221.

⁸³ Lásd ezzel kapcsolatban: JUTIKALLA 2004, 356.

⁸⁴ RICHLY 1997, 496–497.

a Szovjetuniónak Finnország esetében a kelet–nyugati feszültségek kiéleződése során kevésbé kellett tartania ellenségesnek tekinthető politikai berendezkedés létrejöttétől vagy az ország „nyugati tömbhöz” való csatlakozásától. Mindezt jól jelzi, hogy Paasikivi elnök 1947-ben visszautasította az ország részvételét a Marshall-segélyben, 1948-ban pedig Finnország barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött a Szovjetunióval. A háborúban kimerült Szovjetuniónak ugyanakkor szüksége volt a finn jóvátételi szállítások zavartalanságának biztosítására, aminek érdekében inkább fékezte a helyi kommunista pártnak a teljes baloldali fordulat kieroszakolására tett erőfeszítéseit. Mivel pedig közvetlen fegyveres támogatásnak híján volt a SZEB, kívánságait csak közvetve, a finn alkotmányos keretek között juttathatta érvényre, s ennek a szabálynak a bizottság és Zsdanov is – az említett titkos deportálási ügyet leszámítva – lényegében mindvégig eleget is tett.⁸⁵

Béke-előkészítés vagy térfoglalás?

A szovjetek által működtetett ellenőrző bizottságok tevékenységében nyilvánvalóan több ponton is felismerhető az olaszországi helyzettel való párhuzamosság. A szovjetek is csak megfigyelői státuszt garantáltak az angol és amerikai misszióknak, az országban való utazást előzetes engedélyhez kötötték, döntéseikről legfeljebb utólag értesítették nyugati kollégáikat, a brit és az amerikai delegációk létszámát pedig igyekeztek maguk megszabni. Elvileg mindenütt rendelkeztek a missziók az informálódás jogával, ez azonban általában csak a megszületett döntésekkel kapcsolatos utólagos tájékozódás lehetőségét jelentette.

A korábban említett párhuzamosság azonban több tekintetben feltétlenül csorbát szenved. Közép-Európában a SZEB mellett semmiféle paritásos tanácsadó testületet nem hoztak létre, míg Olaszországban – bár csekély hatáskörrel – létezett ilyen fórum. Ennél is fontosabb tényező, hogy Olaszországban az ellenőrző bizottság érdemi tevékenysége arra az időszakra esik, amikor az országban tényleges fegyveres harcok zajlottak, és az itáliai hadjárat még korántsem zárult le. A főváros bevételétől pár hónappal a szövetséges megszállás keretei lazulni kezdtek és 1945 elejére a bizottság legtöbb ellenőrzési funkcióját felszámolták. Romániában, Bulgáriában és Magyarországon ezzel szemben a testület akkor kezdte meg munkáját, amikor az országban a harcok jórészt már véget értek. Az angol és amerikai katonai missziók számára ráadásul a bizottsági üléseken való tényleges részvétel lehetőségét csak Németország kapitulációja után garantálta a szovjet fél, ekkor azonban a katonai szempontok nem indokolták már az olaszországinál is szigorúbb korlátozásokat. Az „olasz precedens” tehát csak annyiban tekinthető érvényesnek, hogy a szovjet megszálló hatóságok hasonló módon korlátozták a nyugati szövetségesek jogköreit az általuk ellenőrzött országokban, ezt azonban már nem elsősorban a katonai, sokkal inkább politikai szempontok indokolták. Rendkívül fontos különbségnek tekinthető a fentiek mellett az is, hogy

⁸⁵ JUSSILA–HENTILÄ–NEVAKIVI 1999, 225–231.

az olaszországi ellenőrző mechanizmus működése során az ország belpolitikai kérdéseit inkább befagyasztotta, s azok eldöntését a békeidőszakra halasztotta, a fegyveres harcok lezárultával pedig a hatásköröket rövid időn belül a szabadon választott olasz kormányra ruházta át. Ezzel szemben az ellenőrzési jogköröket mindvégig gyakorló szovjet fél a fegyverszüneti időszakot Közép-Európában elsősorban e kérdések végleges eldöntésére és a belpolitikai élet szovjetizálására használta fel.

A világháborúban győztes nagyhatalmak a legyőzött európai csatlósállamokban tehát hasonló szervezetben működő és hasonló jogosítványokkal rendelkező ellenőrző testületeket hoztak létre, ezek tevékenységének azonban a két oldalon eltérő volt a rendelkezése és a kimenetele: egyik oldalon a pacifikálás és a béke előkészítése, másik oldalon a politikai és gazdasági térfoglalás.

Allied Armistice Control in Central Europe: Peace Preparation or Soviet Expansion?

Gergő Bendegúz Cseh

The German attack of 1941 strengthened Moscow's notion that a *cordon sanitaire* was needed between Germany and the Soviet Union. Soviet foreign policy endeavored to form a zone of allied or at least neutral countries along the western frontiers of the country. This was in accord with British policies aimed at the protection of the empire and the traditional British spheres of interest. Churchill and Stalin were ready to accept the interests of strategic security for the great powers. They calculated that occupying forces would exert the predominant influence on the political course of the losing Axis countries.

The first defeated German ally, Italy, belonged to the area of Western interests and was outside the Soviet security zone. During the preparation of the armistice agreement for Italy, it was evident in London, Washington, and Moscow that the agreement and the mechanisms of occupation would establish precedents.

The United States had the primary role in shaping the occupation mechanism for Italy. Concluding hostilities as soon as possible had absolute priority for the Americans, so the political considerations raised by the British prime minister were overshadowed. This meant indivisible authority of command for the occupying American and British forces, excluding the third ally from decision-making in the theater of war. The armistice agreement did not mention a role for the Soviet Union. The Allied Control Commission for Italy was established under the orders and general directions of the Allied Commander-in-Chief. The Western Powers limited Soviet participation in the decision-making process to avoid political disturbances. The British and American high command feared decreasing support from the local population were the Soviet Union to support the Italian communist party openly. By the beginning of 1944, it was clear that the control mechanism established in Italy did not correspond to the pattern agreed on at the Moscow Conference of Foreign Ministers in November 1943. The Soviet Union was excluded from Italian affairs, and these arrangements were considered as precedent by Moscow.

The occupying military authorities interfered with political processes in Italy, but this was limited to the period of hostilities with German troops. The Allied Control Commission for Italy aimed to block political processes, and not to determine their outcome. After the end of hostilities, Great Britain and the

United States revised their Italian policy. They gradually delegated the majority of administrative powers to the Italian authorities, which was represented in the renaming of the Allied Control Commission as the Allied Commission.

There is a clear parallel between the activity of the Soviet-led control commissions and the Allied (Control) Commission for Italy. The Soviets granted only observer status for their Western allies in Romania, Bulgaria, Hungary, and Finland; they limited their travel and made unilateral decisions. The control commissions in Soviet-occupied countries started their activity when hostilities had finished though, and the non-participation of Western missions was unmotivated by military considerations. The “Italian precedent” thus can be regarded as valid only in connection with the methods and structure of the control mechanism; regarding main goals, there were quite different systems.

The control systems in Central Europe had similar institutional structures. They had been prepared by the Soviet authorities as the Western powers had done for Italy. After the Potsdam Conference of July–August 1945, the statutes of the control commissions were revised, but the broader powers granted the American and British proved ineffectual. The fact that the Red Army occupied Central and Eastern Europe determined the future of this territory.